

Κείμενα Παιδείας

Τόμ. 1, Αρ. 1 (2021)

Κείμενα Παιδείας

« Οι σχολικές εκδηλώσεις στο Δευτεροβάθμιο Σχολείο ως μέσο ιδεολογικής χειραγώγησης κατά τη δικτατορία(1967-1974) Το παράδειγμα του Γυμνασίου Φερών»

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΡΑΚΥΡΓΙΟΥ

doi: [10.12681/keimena-paideias.25708](https://doi.org/10.12681/keimena-paideias.25708)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΡΑΚΥΡΓΙΟΥ Κ. (2021). « Οι σχολικές εκδηλώσεις στο Δευτεροβάθμιο Σχολείο ως μέσο ιδεολογικής χειραγώγησης κατά τη δικτατορία(1967-1974) Το παράδειγμα του Γυμνασίου Φερών». *Κείμενα Παιδείας*, 1(1). <https://doi.org/10.12681/keimena-paideias.25708>

« Οι σχολικές εκδηλώσεις στο Δευτεροβάθμιο Σχολείο ως μέσο ιδεολογικής χειραγώγησης κατά τη δικτατορία(1967-1974)

Το παράδειγμα του Γυμνασίου Φερών»

Καρακύργιου Κωνσταντίνα,

Εκπαιδευτικός ΠΕ02 Φιλολόγων

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να δώσει απαντήσεις στο ερώτημα, εάν η δικτατορία του 1967 προώθησε την ιδεολογική χειραγώγηση των μαθητών στο Δευτεροβάθμιο Σχολείο μέσω των σχολικών εκδηλώσεων κατά την περίοδο 1967-1974. Μετά τη διερεύνηση του ιστορικού πλαισίου της περιόδου, η έρευνα εστίασε στην προέλευση και το περιεχόμενο της ιδεολογίας του καθεστώτος και στην εκπαιδευτική πολιτική που αυτό εφάρμοσε, ενώ μέσα από τη μελέτη πρωτογενούς αρχειακού υλικού, των Πρακτικών Συνεδριάσεων του Συλλόγου Καθηγητών του Εξατάξιου Γυμνασίου Φερών, ανέδειξε τους τρόπους με τους οποίους η διοργάνωση των σχολικών εορτών, των εκδρομών, των γυμναστικών επιδείξεων και των άλλων εκδηλώσεων επιχειρούσε τον ιδεολογικό προσανατολισμό των μαθητών της Μέσης Εκπαίδευσης στα ιδεώδη του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού.

Λέξεις Κλειδιά: Δικτατορία 21^{ης} Απριλίου, Αναγκαστικός Νόμος, Μεταρρύθμιση 1964, Εθνοκοφροσύνη, Ελληνοχριστιανικός πολιτισμός

1. Εισαγωγή

Όπως επισημαίνει ο Λεωνίδας Καλλιβρετάκης (2007), αναφερόμενος σε τοποθέτηση του Ηλία Νικολακόπουλου, η περίοδος της Επταετίας προσομοιάζει με «μαύρη τρύπα», όσον αφορά στη συστηματική μελέτη της από την ιστορική έρευνα. Τα τελευταία χρόνια, όμως, παρατηρείται μια στροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος προς την περίοδο της Επταετίας. Ειδικότερα, στον τομέα της ιστορίας της εκπαίδευσης, αρχίζουν να εμφανίζονται-κυρίως την τελευταία δεκαετία- και έρευνες του σχολικού αρχειακού υλικού. Η παρούσα έρευνα, μέσω της ποιοτικής προσέγγισης και ανάλυσης των ερευνητικών δεδομένων του πρωτογενούς αρχειακού υλικού,

κατέγραψε τα ερευνητικά αποτελέσματα, δηλαδή τις καταγεγραμμένες στα Πρακτικά του Συλλόγου Καθηγητών του Γυμνασίου Φερών αποφάσεις κατά την περίοδο 1967-1974, που αφορούν στη διοργάνωση σχολικών εκδηλώσεων και αναδεικνύουν την επιχειρούμενη ιδεολογική χειραγώγηση των μαθητών από το καθεστώς. Η μελέτη καταδεικνύει πως η εκπαίδευση γίνεται όχημα αναπαραγωγής της ιδεολογίας της καθεστηκίας τάξης, φιλοδοξώντας, με τα ερευνητικά της αποτελέσματα, να εμπλουτίσει την επιστημονική βιβλιογραφία, να προαγάγει την εκπαιδευτική έρευνα, φωτίζοντας μια πολύ ευαίσθητη περίοδο στην ιστορία της εκπαίδευσης.

2. Το ιστορικό πλαίσιο της προετοιμασίας και εγκαθίδρυσης του δικτατορικού καθεστώτος (1950-1967)

Μετά τον εμφύλιο πόλεμο, οι παρεμβάσεις των εξωκοινοβουλευτικών δυνάμεων στην εξουσία (Σβορώνος, 1994), καλλιεργούσαν μια πολιτική ηθικού-πολιτικού εκβιασμού και αντικομμουνιστικής προπαγάνδας (Μαυρέας, 1999), με αποκορύφωση τη δολοφονία του βουλευτή της Ε.Δ.Α, Γρηγορίου Λαμπράκη τον Μάιο του 1963 (Γιαννουλόπουλος, 1992). Η κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου το 1964, δημιούργησε αισιοδοξία για τον εκσυγχρονισμό της χώρας και τη φιλελευθεροποίηση του πολιτεύματος (Σβορώνος, 1994), αδυνατώντας να αποφύγει, όμως, τη ρήξη με το παλάτι (Γιαννουλόπουλος, 1992), την ελληνική ολιγαρχία της εποχής, η οποία διέβλεπε τη συρρίκνωση των προνομίων της (Σβορώνος, 1994), αλλά και τα ακροδεξιά στοιχεία του στρατού, που θεωρούσαν την κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου «Δούρειο Ίππο» των αριστερών επιδράσεων (Glogg, 1995). Τα γεγονότα της «αποστασίας» κλιμάκωσαν την πολιτική κρίση τον Ιούλιο του 1965 (Glogg, 1995), ενώ η επακόλουθη αποδυνάμωση του κοινοβουλευτικού καθεστώτος προετοίμασε το κατάλληλο κλίμα για την πραξικοπηματική επέμβαση μιας ομάδας κατώτερων αξιωματικών του Στρατού στις 21 Απριλίου 1967 (Σβορώνος, 1994) με πρόσχημα την αποτροπή μιας επικείμενης κατάληψης της εξουσίας από τους κομμουνιστές, με πραγματικό σκοπό, όμως, την παρεμπόδιση μιας σχεδόν βέβαιης νίκης του Κέντρου στις εκλογές που είχαν προγραμματιστεί για τον Μάιο του 1967 (Glogg, 1995).

3. Εθνικοφροσύνη: το ιδεολογικό υπόβαθρο της Δικτατορίας

Το ιδεολογικό όχημα της 21^{ης} Απριλίου, η «εθνικοφροσύνη», δεν αποτελούσε επινόηση του καθεστώτος. Κάνει την εμφάνισή του στις αρχές του 20^{ου} αιώνα με την ίδρυση του κόμματος των «Εθνικοφρόνων» του Δ. Γούναρη το 1913, «Λαϊκό κόμμα» αργότερα, αποτελώντας τον αντίποδα του βενιζελικού κόμματος των Φιλελευθέρων και ταυτίστηκε με την έννοια της νομιμοφροσύνης, των λαϊκών δικαιωμάτων και το ζήτημα του θρόνου (Παπαδημητρίου, 2006). Στις αρχές της δεκαετίας του 1930, η «εθνικοφροσύνη» χρησιμοποιείται για τον προσδιορισμό της αντικομμουνιστικής συνείδησης και του αντιβενιζελισμού (Παπαδημητρίου, 2006), ενώ κατά τη δικτατορία του Μεταξά, ο αντικομμουνισμός γίνεται η επίσημη ιδεολογία του καθεστώτος με τις ηθικές αστικές αξίες να αποτυπώνονται στο τρίπτυχο «Πατρίδα-Θρησκεία-Οικογένεια». Στα χρόνια που ακολούθησαν, η εθνικοφροσύνη εννοιολογικά προσδιορίζεται ως η αφοσίωση στους θεσμούς της βασιλείας, της Εκκλησίας, της οικογένειας, αντιτάσσεται στον κομμουνισμό, ο οποίος θεωρείται ανθελληνικός, άθεος, σύμμαχος των εχθρών Σλάβων (Close,1990) και ταυτίζεται με τη Δεξιά παράταξη (Ελληνικός Συναγερμός, μετέπειτα Ε.Ρ.Ε) ως θεματοφύλακας των παραδοσιακών αξιών (Παπαδημητρίου, 2006).

Επικαλούμενοι την εθνικοφροσύνη της δεξιάς ιδεολογίας οι δικτάτορες του 1967, επιχείρησαν την ιδεολογική νομιμοποίηση του καθεστώτος τους. Ο υπερτονισμός της ελληνικότητας, η απόρριψη των ξενικών επιρροών, η ανάδειξη των ιστορικών παραδόσεων με μια διαστρεβλωμένη εκδοχή του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και της υποτιθέμενης συνέχειάς του, του βυζαντινού θρησκευτικού ιδεώδους αποτέλεσαν τους βασικούς άξονες του συνθήματος του καθεστώτος «Ελλάς, Ελλήνων Χριστιανών», ενισχυμένων με την απαξίωση του κοινοβουλευτισμού, τον милитарισμό και τον μεσιανισμό (Δαβαλάς, 2006). Μηχανισμοί προβολής της ιδεολογίας του καθεστώτος αποτέλεσαν τα ανάκτορα, ο στρατός, η αστυνομία, η εκκλησία, η εκπαίδευση, ο ελεγχόμενος τύπος, το ραδιόφωνο και ο κινηματογράφος, με στόχο την παγίωσή της ως κυρίαρχης ιδεολογίας (Marchetos, 2009).

4. Η Εκπαιδευτική πολιτική της Δικτατορίας

Ήδη από το τέλος του εμφυλίου πολέμου οι νικήτριες δυνάμεις επιδίωξαν τον ιδεολογικό προσανατολισμό της εκπαίδευσης στα ιδεώδη του ελληνοχριστιανικού

πολιτισμού. Μέσα στις επόμενες δεκαετίες, ο ιδεολογικός έλεγχος της εκπαίδευσης θα καταπνίξει κάθε μορφής κριτικής και αμφισβήτησης στο σχολείο, διαιωνίζοντας την υπάρχουσα πολιτική και κοινωνική κατάσταση (Καραφύλλης, 2013). Τη δεκαετία του 1960, η Ένωση Κέντρου θα εισαγάγει την πλέον ριζοσπαστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, εισηγούμενη την επέκταση της δωρεάν Παιδείας, τη εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση, τη δημοτική γλώσσα στις πρώτες τάξεις του Δημοτικού, την ίδρυση φορέα για εκπαιδευτική έρευνα, του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου (άρθρο 21), την κατάργηση εισιτηρίων εξετάσεων στο Γυμνάσιο, τη μελέτη των αρχαίων ελληνικών στα γυμνάσια από μετάφραση, νέα γνωστικά αντικείμενα και άλλες ριζοσπαστικές αλλαγές (Καραφύλλης, 2013). Δυστυχώς, όμως, αμέσως μετά την επιβολή της δικτατορίας, το καθεστώς, με μία σειρά αναγκαστικών νόμων, αντίθετο σε οποιαδήποτε μορφή φιλελεύθερου ιδεολογικού προσανατολισμού, που είχε εισαγάγει με τη μεταρρύθμισή της η Ε.Κ., ακύρωνε στην ουσία την προοδευτική μεταρρύθμιση του 1964. Ταυτόχρονα, καθιστούσε σαφές ότι σκοπός της Γενικής Εκπαίδευσης είναι η παροχή αγωγής *«επί τη βάσει των ιδεωδών του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»*. Ήταν φανερό, λοιπόν, ότι το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου, επιθυμώντας να αποκτήσει ερείσματα στο χώρο των εθνικοφρόνων, επιχείρησε να εμφανίσει την «Επανάσταση» ως ιδεολογική συνέχεια της μεταπολεμικής εθνικοφροσύνης στον αντίποδα του «εκσυγχρονισμού» που ευαγγελίζονταν τα κόμματα της κοινοβουλευτικής περιόδου, ενώ στο γλωσσικό ζήτημα, με τον παραγκωνισμό της δημοτικής, οδήγησε τη χώρα δεκαετίες πίσω (Χαραλάμπους, 1990).

5. Ερευνητικός Σχεδιασμός-Μεθοδολογία έρευνας

Βασικός σκοπός της έρευνας αποτέλεσε η μελέτη της εκπαιδευτικής πολιτικής της Απριλιανής Δικτατορίας κατά την περίοδο 1967-1974, μέσω της βιβλιογραφικής επισκόπησης, ως βάσης για τη μελέτη του σχολικού αρχειακού υλικού. Εφαρμόστηκε η ιστορική ερευνητική μέθοδος με ποιοτική-ερμηνευτική ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων. Ο βασικός σκοπός της έρευνας περιορίστηκε με τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

- 1) Ποιες σχολικές εκδηλώσεις λάμβαναν χώρα στο πλαίσιο της λειτουργίας του Δευτεροβάθμιου σχολείου κατά την περίοδο της Επταετίας και με ποιο περιεχόμενο;
- 2) Ποιες ιδεολογικές αποχρώσεις εντοπίζονται στο περιεχόμενο των εκδηλώσεων;
- 3) Κατά ποιο τρόπο η διαδικασία διοργάνωσης αυτών αποκάλυπτε την πρόθεση της ιδεολογικής χειραγώγησης των μαθητών;

Η έρευνα, αρχικά, εστίασε στο ιστορικό-κοινωνικό-ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής της δικτατορίας, στην οποία τοποθετούνται τα έγγραφα του σχολικού αρχείου, προκειμένου, όπως υποστηρίζουν οι Παπαναστασίου και Παπαναστασίου(2014) να εξαχθεί και να ερμηνευθεί ο τρόπος σκέψης και δράσης των πρωταγωνιστών, εκπαιδευτικών και μαθητών, η σύνθεση των οποίων θα οδηγούσαν στην εξαγωγή συμπερασμάτων. Παρακολούθησε τα ιστορικά γεγονότα της εγκαθίδρυσης της δικτατορίας, εστιάζοντας κυρίως στην ιδεολογική σχέση της δικτατορίας με την ιδεολογία της εθνικοφροσύνης της δεξιάς και στην αναπαραγωγή αυτής μέσω της αναχρονιστικής εκπαιδευτικής πολιτικής της Δικτατορίας. Ακολούθησε η προσπάθεια συλλογής ερευνητικών δεδομένων από τις πρωτογενείς πηγές του σχολικού αρχείου του Εξατάξιου Γυμνασίου Φερών, στο οποίο διασώζονται τα βιβλία των Πράξεων του Συλλόγου Καθηγητών Γυμνασίου κατά την περίοδο της επταετίας 1967-1974. Τα κειμενικά αποσπάσματα των Πρακτικών κατηγοριοποιήθηκαν με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα σε:

A. Αποφάσεις Συλλόγου Καθηγητών για τη διοργάνωση σχολικών εορτών, εθνικών επετείων, γυμναστικών επιδείξεων, εκδρομών, δημιουργία μαθητικών κοινοτήτων.

B. Θεματικές εισερχόμενων Εγκυκλίων και φορείς αυτών, οι οποίες καταγράφονται στα Πρακτικά ως αναγνωσμένες πριν από την έναρξη των συνεδριάσεων και ως εκ τούτου επηρέαζαν την διαμόρφωση της τελικής απόφασης.

Στη συνέχεια, ακολούθησε η ομαδοποίηση αυτών και τέλος η απόπειρα ερμηνείας τους με κριτήρια:

α) το περιεχόμενο των εκδηλώσεων και τον εντοπισμό ιδεολογικών αποχρώσεων του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» της 21^{ης} Απριλίου,

β) το χρονικό σημείο κατά το οποίο αυτή έχει ληφθεί η απόφαση κατά τη διάρκεια της Επταετίας (π.χ. τα πρώτα χρόνια της εγκαθίδρυσης του καθεστώτος ή αργότερα) και το συσχετισμό τους με προηγούμενες σχετικές αποφάσεις ή επόμενες,

γ) το ύφος των κειμένων και την επιλογή συγκεκριμένων ρημάτων ή ονοματικών συνόλων που προδιαγράφουν συναισθηματική ένταση, ιδεολογική προκατάληψη, διάθεση υποταγής στο καθεστώς ή αμφισβήτηση κ.α.

Όσον αφορά στην καταγραφή των εισερχόμενων εγκυκλίων , αυτές ομαδοποιήθηκαν με βάση τη θεματική τους (παιδαγωγικό-εκπαιδευτικό περιεχόμενο, υπηρεσιακό, προπαγανδιστικό κ.α) και το φορέα προέλευσης (Υπουργείο Παιδείας, Νομαρχία Έβρου, Γενική Επιθεώρηση κ.α)

6. Δεδομένα-Αποτελέσματα έρευνας - Μελέτη σχολικού αρχείου του Εξατάξιου Γυμνασίου Φερών (1967-1974)

Εθνικές εορτές , χριστιανική διαπαιδαγώγηση, εκδρομές και γυμναστικές επιδείξεις

Η ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης, όπως διαπιστώνεται από τα Πρακτικά, επιδιώχθηκε μέσω του εορτασμού με κάθε επισημότητα των εθνικών επετείων, της γιορτής της Σημαίας, της «Επανάστασης της 21^{ης} Απριλίου» και άλλων ενδόξων πολεμικών επών του έθνους, με ομιλίες προς τους μαθητές από τους καθηγητές σε ειδικές εκδηλώσεις, με απαγγελίες ποιημάτων και θεατρικές παραστάσεις πατριωτικού περιεχομένου, με τη συγγραφή εκθέσεων αντιστοιχών ιστορικών θεμάτων και με τη συμμετοχή του Σχολείου στις παρελάσεις. Οι οδηγίες του Υπουργείου προς τους εκπαιδευτικούς ήταν ξεκάθαρες, χωρίς να αφήνουν περιθώριο πρωτοβουλιών προς κάτι διαφορετικό. Ο έλεγχος και προς τους ίδιους διακρίνεται στον απειλητικό τόνο της σχετικής εγκυκλίου υπ' αριθμ. 65710/16-5-67 του Υπουργείου Παιδείας, όπου τονίζεται ότι *«Η διδακτική και σχολική εργασία πρέπει να διέπεται από την πίστιν εις τας αξίας και τα πεπρωμένα του Έθνους (...) Εκπαιδευτικοί μή πιστεύοντες εις τας αξίας του Έθνους δεν έχουν θέσιν εις την εκπαίδευσιν* (Χρόνης,

1993). Όπως διαπιστώνεται, στις 18 Οκτωβρίου 1967, ο Σύλλογος Καθηγητών συνέρχεται σε συνεδρίαση με θέματα: «Κατανομή εργασιών Γραφείου εις προσωπικόν» και «Εορτασμός Εθνικής Επετείου της 28^{ης} Οκτωβρίου, της εορτής της Σημαίας, εκλογή Σημαιοφόρων και Παραστατών». Για τον εορτασμό της εθνικής επετείου αποφασίζεται «οι φιλόλογοι εκάστης τάξεως όπως αναθέσουν εις τους μαθητάς απαγγελίες», «η καθηγήτρια της φιλολογίας κ. Μ.Σ. αναλάβη την ομιλίαν περί της Σημαίας και της 28^{ης} Οκτωβρίου», «η καθηγήτρια της φιλολογίας κ. Δ.Α. αναλάβη διά την εκμάθησιν εθνικών ασμάτων και προσευχών εις τους μαθητάς» και ο καθηγητής σωματικής αγωγής αποφασίζεται να αναλάβει «την καθοδήγησιν και επίβλεψιν» των μαθητών για τη συμμετοχή του Σχολείου στην παρέλαση (Πράξις 16^η/18^{ης} Οκτωβρίου 1967). Λίγους μήνες αργότερα, στις 12 Μαρτίου 1968, ο Σύλλογος Καθηγητών, υπό την ίδια Διεύθυνση, συνεδριάζει εν όψει του εορτασμού της 25^{ης} Μαρτίου «προς όσον το δυνατόν επί το εθνικώτερον εορτασμόν της 25^{ης} Μαρτίου ανετέθη εις τους φιλόλογους των τάξεων όπως ορίσωσι από έν ποίημα εθνικού περιεχομένου και εθνικής παλιγγενεσίας», «εις την φιλόλογον Π.Μ. η εκφώνησις του πανηγυρικού της ημέρας», «ο καταρτισμός μαθητικής χορωδίας δι' εθνικά άσματα», «ο στολισμός του κτιρίου» (Πράξις 34^η/12^{ης} Μαρτίου 1968), ενώ τον Οκτώβριο του 1968, προστίθεται για πρώτη φορά η φράση «έχοντες πάντοτε ως γνώμονα των ενεργειών αυτών(...)τα υψηλά Ελληνοχριστιανικά ιδεώδη των οποίων φορέυς είναι η εθνική ημών κυβέρνησις» (Πράξις 17^η/21^{ης} Οκτωβρίου 1968). Από το ύφος και το περιεχόμενο των αποφάσεων, διακρίνεται εντονότερος ο εθνικός ζήλος-σε σχέση με την προηγούμενη σχετική συνεδρίαση, κάτι που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το καθεστώς έχει ήδη ασκήσει ασφυκτικό έλεγχο μέσω των Επιθεωρητών και των εγκυκλίων στην εκπαίδευση. Σε άλλη περίπτωση, για τον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου αποφασίστηκε, μαζί με τα παραπάνω, ο ορισμός ειδικής τετραμελούς επιτροπής καθηγητών «περί του τρόπου διοργανώσεως και εκλογής και παραστάσεως πατριωτικού θεατρικού έργου»(Πράξις 29^η/8^{ης} Ιανουαρίου 1970). Τέλος, σε συνεδρίαση της 18^{ης} Φεβρουαρίου 1971 ανατίθεται σε καθηγήτρια του σχολείου «εν όψει του εορτασμού της 150ετηρίδος της επαναστάσεως του 1821 ομιλίαν με θέμα σχετικόν με το 'Έπος του Σουλίου', ήτις θέλει πραγματοποιηθεί προσεχώς ενώπιον συγκεντρώσεων μαθητών του Σχολείου διά την προβολήν και έξαρσιν της αυτοθυσίας των Σουλιωτών»(Πράξις 22^η/18^{ης} Φεβρουαρίου 1971).

Ο εορτασμός της εγκαθίδρυσης της δικτατορίας αποτελούε άλλη μια προβεβλημένη σχολική εκδήλωση. Δυο χρόνια περίπου μετά την επιβολή του καθεστώτος, σε συνεδρίαση της 8^{ης} Μαρτίου του 1969, ο Γυμνασιάρχης διαβάζει στο Σύλλογο την υπ. Αριθμ. 447/4-3-1969 διαταγή της Γενικής Επιθεώρησης, μέσω της οποίας κοινοποιούνταν η τηλεγραφική Διαταγή του Υπουργείου Παιδείας «περί εορτασμού της επετείου 21^{ης} Απριλίου 1967». Στο Πρακτικό καταγράφεται η αγωνία σχεδόν του Διευθυντή και του Συλλόγου να ανταποκριθούν με επιτυχία στις απαιτήσεις του Υπουργείου για τον εορτασμό της εγκαθίδρυσης του καθεστώτος με τη συγκρότηση ειδικής επιτροπής καθηγητών. «Εν όψει της δημιουργίας πανηγυρικής ατμοσφαιρας επί τη επετείω της 21^{ης} Απριλίου 1967 απεφασίσθη η διοργάνωσις της εορτής ταύτης δι' ομιλίας, ποιημάτων, ασμάτων, χορών και οιασδήποτε άλλου μέσου μερίμνη Επιτροπής εκ των κάτωθι καθηγητών(...) (Πράξις 35^η/8^{ης} Μαρτίου 1969). Χαρακτηριστικό, σε άλλη απόφαση, είναι το ύφος αυστηρότητας και αποδοκιμασίας σε μαθητές, οι οποίοι, ενώ αποτελούσαν την μάντα του σχολείου ως σαλπικτές και τυμπανιστές «δεν έλαβον μέρος εις την λαμπαδηφορίαν της 10^{ης} Μαΐου, ημέραν της εορτής της επετείου της 21^{ης} Απριλίου 1967, παρά του ότι ειδοποιήθησαν επανειλημμένως (...) δείξαντες ασυγχώρητον αμέλειαν και εκτιθέντες το Σχολείον αδικαιολογήτως εις την συμβολήν του και ενεργόν συμμετοχήν του εις τας εθνικάς εορτάς». Στη φράση «ότι ειδοποιήθησαν επανειλημμένως»-διακρίνεται η ανησυχία του Συλλόγου για τις ενδεχόμενες συνέπειες που θα μπορούσαν να προκύψουν σε υπηρεσιακό επίπεδο, αν κρινόταν ότι η συμμετοχή τους στον εορτασμό της εγκαθίδρυσης του καθεστώτος δεν ήταν η αναμενόμενη (Πράξις 37^η /14^{ης} Μαΐου 1970).

Παράλληλα, από την έρευνα των αρχείων διαπιστώνεται η διαπαιδαγώγησι των μαθητών με τις αρχές και τις αξίες του Χριστιανισμού. «*Η καλλιέργεια της Εθνικής και Χριστιανικής συνειδήσεως των μαθητών είναι ο πρώτος και μέγιστος στόχος όλης της σχολικής εργασίας*»(Χρόνης, 1993). Η επιδίωξη αυτή αποτυπωνόταν στον υποχρεωτικό εκκλησιασμό των μαθητών την Κυριακή, στην τήρηση «βιβλίου εκκλησιασμού» με υπεύθυνο καθηγητή για τον έλεγχο των μαθητών- οι μαθητές από τις γύρω περιοχές όφειλαν να προσκομίσουν βεβαίωση του ιερέα της ενορίας τους για τον εκκλησιασμό τους την ημέρα εκείνη σε διαφορετικό ναό-, στην διοργάνωση θρησκευτικών εορτών, στην υποχρεωτική συμμετοχή μαθητών στο μυστήριο της Θείας Κοινωνίας, στην προώθηση των κατηχητικών σχολείων και χριστιανικού

περιεχομένου περιοδικών και θεατρικών έργων. Πράγματι, στις 18 Οκτωβρίου 1967, σε συνεδρίαση για την κατανομή εργασιών στους καθηγητές, ανατίθεται στον καθηγητή κ. Τ.Α η τήρηση βιβλίου εκκλησιασμού όλων των τάξεων καθ' όλη τη διάρκεια του σχολικού έτους. Σε συνεδρίαση του Συλλόγου Καθηγητών της 21^{ης} Οκτωβρίου 1968 ανατίθεται στον καθηγητή κ. Σ.Γ. η τήρηση «του βιβλίου εκκλησιασμού των μαθητών» και η διανομή στους μαθητές του θρησκευτικού περιεχομένου περιοδικού «Προς την Νίκη» (Πράξις 17^η/21^{ης} Οκτωβρίου 1968). Διοργάνωση εκδηλώσεων αποφασίζονται και για τον εορτασμό των Χριστουγέννων, με καθαρά θρησκευτικό και φιλανθρωπικό περιεχόμενο, όπως διαπιστώνεται στην Πράξη 17^η/17^{ης} Νοεμβρίου 1969 «όπως οργανωθή τας παραμονάς των Χριστουγέννων θρησκευτική εορτή εν τω χώρω του Γυμνασίου, επικειμένων των εορτών, μετά φιλανθρωπικών σκοπών (παρασκευής δεμάτων καί δώρων διά τους απόρους μαθητάς)». Ομοίως και κατά το σχολικό έτος 1970-1971 αποφασίστηκε η διοργάνωση θρησκευτικής εορτής στο Σχολείο, αφού προηγουμένως προηγηθεί εκκλησιασμός «επί σκοπώ μεταλήψεως των αγράντων μυστηρίων υπό των μαθητών» (Πράξις 19^η/18^{ης} Δεκεμβρίου 1970). Η διαπαιδαγώγηση με τις χριστιανικές αρχές δεν επέτρεπε την αμφισβήτησή τους από την πλευρά των μαθητών, όπως για παράδειγμα στο μάθημα των Θρησκευτικών. Στις 4 Μαρτίου 1974 ο Σύλλογος επιβάλλει την ποινή της τριήμερου αποβολής σε μαθητή «όστις επιδεικνύει ανάρμοστον συμπεριφοράν κατά την ώραν της διδασκαλίας των μαθημάτων και δή των Θρησκευτικών» (Πράξις 43^η/4^{ης} Μαρτίου 1974).

Οι εκδρομές του Σχολείου αποτελούσαν, σύμφωνα με την έρευνα, άλλο ένα μέσο εμφύσησης στους μαθητές των αρχών της εθικοφροσύνης και του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, κρίνοντας από τους προορισμούς, στρατιωτικά φυλάκια ακριτικών περιοχών, τα οποία σημειολογικά παρέπεμπαν στην προστασία των συνόρων της Πατρίδας και του Έθνους από τον «Σλαβικόν Κίνδυνον». Στις 17 Νοεμβρίου 1969 αποφασίζεται από το Σύλλογο η πραγματοποίηση ημερήσιας εκδρομής «εις τα Βουλγαρικά σύνορα, επί σκοπώ επισκέψεως των παραμεθορίων ελληνικών φυλακίων καί επ' ευκαιρία της προσφοράς δεμάτων εις τους φρουρούς» (Πράξις 17^η/17^{ης} Νοεμβρίου 1969). Κατά το επόμενο σχολικό έτος 1970-1971, αποφασίζεται ημερήσια εκδρομή «των δύο ανωτέρων τάξεων εις τα φυλάκια Ορμένιον και Καστανιές» και «ημερησία εκδρομή της Ε' τάξεως εις φυλάκιον Νυμφαίας» (Πράξις 7^η/29^{ης} Σεπτεμβρίου 1970). Οι προορισμοί των εκδρομών, εκτός

από τη σύνδεσή τους με τον Στρατό-Σωτήρα της Πατρίδος, συνδέονταν επίσης με την προβολή της ιστορίας του Έθνους, των χριστιανικών αρχών της φιλαλληλίας ή με παράγοντες «οικονομικής ανάπτυξεως της Πατρίδος». Σε συνεδρίαση του Συλλόγου Καθηγητών για την αποτίμηση της οργάνωσης των δράσεων των νεοσύστατων μαθητικών κοινοτήτων κατά το σχολικό έτος 1970-1971, ο Γυμνασιάρχης παρουσίαζε με ικανοποίηση πως οι μαθητές «Επρογραμματίσαν εκδρομάς και επισκέψεις εις Νοσοκομεία, ιστορικάς τοποθεσίας, εργοστάσια, συνοριακά φυλάκια» (Πράξις 29^η/28^{ης} Μαΐου 1971).

Άλλη μια μορφή σχολικών εκδηλώσεων κατά την εξεταζόμενη περίοδο ήταν οι Γυμναστικές Επιδείξεις. Αποτελούσαν αθλητικές εκδηλώσεις, που περιελάμβαναν γυμναστικές ασκήσεις και αθλητικούς αγώνες, συνήθως στίβου. Είχαν καθιερωθεί στα σχολεία όλης της χώρας από τον 19^ο αι. (Καντζίδης, 2002). Η διοργάνωσή τους συνεχίστηκε στη διάρκεια της Δικτατορίας, με μεγαλύτερη επισημότητα, με απώτερο σκοπό τη μύηση των μαθητών και της τοπικής κοινωνίας στα ιδανικά του καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου. Ειδικότερα, στόχος των γυμναστικών επιδείξεων ήταν η ικανοποίηση των προσκεκλημένων γονέων, των τοπικών αρχών, αλλά και Γενικών Επιθεωρητών, που παρευρίσκονταν ως αξιολογητές, ενώ παράλληλα επέβαλλαν την παρουσία του Στρατού σε μια ακόμη εκδήλωση. Τέλος, η «Εθνική στολή», κατάλευκη, με το έμβλημα της Δικτατορίας στο στήθος, που επιβλήθηκε από το καθεστώς, αποτέλεσε ένα από τα χαρακτηριστικότερα γνωρίσματα των γυμναστικών επιδείξεων (Κουτσουρά, 2008). Σύμφωνα με την υπ' αριθμ.130867/29-9-1969 Διαταγή του Υπουργείου Παιδείας, διοργανώνονταν στο διάστημα από 20 Μαΐου έως το τέλος της σχολικής χρονιάς «επραγματοποιήθησαν την 22αν Μαΐου 1974», «εις το Εθνικόν Γήπεδον των Φερών», συνήθως- και όχι πάντα- Κυριακή για τη διευκόλυνση συμμετοχής σε αυτές της τοπικής κοινωνίας. Προηγούνταν ασκήσεις πυκνής τάξης στρατιωτικού χαρακτήρα, ασκήσεις ενόργανης γυμναστικής και συνασκήσεις ακροβατικού χαρακτήρα εξαιρετικής δυσκολίας, μέσω των οποίων επιδιωκόταν η σκληραγώγηση, η καλλιέργεια του θάρρους και της αποφασιστικότητας (Καντζίδης, 2002). Με απόλυτη ακρίβεια και τελετουργικές διαδικασίες ακόμη και στη διοργάνωση, όπως γίνεται αντιληπτό από τις καταγεγραμμένες στο Πρακτικό συνεδριάσεις του Συλλόγου Καθηγητών, οι Γυμναστικές επιδείξεις συνέδεαν το Σχολείο με την τοπική κοινωνία και τις τοπικές αρχές πάνω σε ένα κοινό ιδεολογικό άξονα: πειθαρχία και υπακοή. Καταγράφεται λεπτομερώς η επισημότητα της

διοργάνωσης με την κατανομή των αρμοδιοτήτων των καθηγητών, όπως της υποδοχής των επισήμων αρχών-στρατιωτικών οπωσδήποτε- και των πολιτών, της μεταφοράς και τακτοποίησης καθισμάτων «εις το Εθνικόν Γήπεδον», της μεταφοράς και της τοποθέτησης «τραπέζης έμπροσθεν των επισήμων μετά ανθοδέσμης» και της εποπτείας της τάξης στον χώρο, η «αγωνόδικος επιτροπή» με : Γυμνασάρχο, Γραμματείς, Εκφωνητή, Αφέτη και Εφόρους ρίψεων, δρόμων, αλμάτων, υλικού (Πράξις 39^η/19^η Μαΐου 1969), η «χάραξις δρόμων», «η εγκαθίδρυσις μικροφωνικής συσκευής», «η στήριξις του Ιστού της Σημαίας» και «η κατασκευή στεφάνων» (Πράξις 30^η /20^η Μαΐου 1967). Τέλος, τα κύπελα και τα μετάλλια για τους νικητές αποτελούσαν χορηγίες των φορέων της τοπικής κοινωνίας «οίτινες θλοθέτησαν βραβεία διά τους νικητάς των αγωνισμάτων(...)» (Πράξις 50^η, Μαΐου 1974), γεγονός που αποδεικνύει το έρεισμα που είχαν βρει οι εκδηλώσεις αυτές στην κοινωνία.

Το 1971, με αφορμή την εγκύκλιο του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων υπ' αριθμ. 11712/Εγκ.297/27-1-71 «Περί Σχολικής Ζωής και Αυτοδιοικήσεως», ο Σύλλογος συνέρχεται, δύο περίπου μήνες αργότερα, στις 28 Μαΐου 1971, όπου διαπιστώθηκε ότι οι μαθητές δέχθηκαν με πολλή μεγάλη χαρά το θεσμό των μαθητικών κοινοτήτων και πήραν πρωτοβουλίες σχετικές με: την καθαριότητα σχολικής τάξης, η οποία σε ένα τμήμα αφορούσε «πλύσιν των παραπετασμάτων και βαφήν της έδρας του καθηγητού», τη συγκέντρωση χρηματικού ποσού «δι' έργα φιλαλληλίας», τον προγραμματισμό εκδρομής «εις στρατιωτικόν φυλάκιον», τη συλλογή γραμματοσήμων, τη δημιουργία ποδοσφαιρικής ομάδας αγοριών, τον ευπρεπισμό σχολικής αίθουσας «μαθηταί προικισμένοι με το τάλαντον της ζωγραφικής, εφιλοτέχνησαν πίνακας, οίτινες ανηρτήθησαν εις τους τοίχους», τη δημιουργία Σχολικού Κήπου, τη δημιουργία δανειστικής βιβλιοθήκης μετά από αγορά λογοτεχνικών βιβλίων, τον προγραμματισμό δένδροφύτευσης από τους μαθητές των Φερών κατά τις θερινές τους διακοπές, τον προγραμματισμό ομιλιών από μαθητές με θέμα «Η 21^η Απριλίου 1967 και η σημασία αυτής διά το Έθνος» και «Τα καθήκοντα του μαθητού απέναντι του Σχολείου», την πραγματοποίηση εκδρομής «εις το παραμεθόριον φυλάκιον Νυμφαίας», την «αθρόα συμμετοχή μαθητών εις την Προσκοπικὴν κίνησιν της κωμοπόλεως», τη φιλολογικὴ εκδήλωση για το Διονύσιο Σολωμό και άλλα σχετικά. Κρίνοντας από το περιεχόμενο των «πρωτοβουλιών» των μαθητών, αντιλαμβανόμαστε ότι αυτοί, ενεργούσαν υπό την καθοδήγηση των εκπαιδευτικών τους, οι οποίοι κατηύθυναν και δρομολογούσαν τις δράσεις στο

πνεύμα των ελληνοχριστιανικών αρχών, ζητώντας απλώς τη δεδομένη συγκατάθεση των μαθητών. Με αυτόν τον τρόπο οι απαγγελίες ποιημάτων και ομιλιών για την 21^η Απριλίου, οι επισκέψεις στα στρατιωτικά φυλάκια, ο Προσκοπισμός και το Κατηχητικό παρουσιάζονται στο Πρακτικό ως «επιλογές» των μαθητών, ως αποτέλεσμα της μαθητικής-δήθεν-πρωτοβουλίας. Από την άλλη, η μεγαλοστομία στο ύφος και στον τόνο των διαβεβαιώσεων-ανάλογες εκείνων για τις εθνικές επετείους-φανερώνουν και πάλι την προσπάθεια του Συλλόγου να ανταποκριθεί επάξια στα όσα όριζαν οι εισερχόμενες από το Υπουργείο ή τη Γενική Επιθεώρηση εγκύκλιοι και αποδεικνύουν το βαθμό αυστηρότητας και ελέγχου του Υπουργείου στο εκπαιδευτικό προσωπικό.

7. Εισερχόμενες στο σχολείο εγκύκλιοι- Φορείς και θεματική

Στα Πρακτικά των Συνεδριάσεων διαπιστώνεται ότι οι αποφάσεις των Καθηγητών για όλα τα ζητήματα της σχολικής ζωής λαμβάνονται κατόπιν ανάγνωσης σχετικών εγκυκλίων από το Υπουργείο Παιδείας, τη Νομαρχία Έβρου, τη Γενικής Επιθεώρηση Μέσης Εκπαίδευσης Ι.Α΄ Εκπαιδευτικής Περιφέρειας και τη Διοικητική Επιθεώρηση Μέσης Εκπαίδευσης Ν. Έβρου. Η θεματολογία τους διαπερνά όλες τις πτυχές της καθημερινής σχολικής ζωής και μπορούν να ομαδοποιηθούν σε θέματα εκπαιδευτικά-παιδαγωγικά, θέματα διοικητικής λειτουργίας του σχολείου, αλλά και θέματα προπαγανδιστικά της ιδεολογίας του καθεστώτος: οδηγίες για τον εορτασμό εθνικών επετείων και της εγκαθίδρυσης του καθεστώτος, οδηγίες υποχρεωτικού εκκλησιασμού μαθητών, οδηγίες για τη θρησκευτική συνείδηση και την εθνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών, οδηγίες για την εγγραφή μαθητών στον Προσκοπισμό και τα Κατηχητικά Σχολεία, θεματικές σχετικές με την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα εγκυκλίων: «Περί αναπτύξεως προσκοπισμού» Πράξις 29^η/31^{ης} Ιανουαρίου 1969, «Περί εορτασμού της επετείου της 21^{ης} Απριλίου 1967» Πράξις 35^η/ 8^{ης} Μαρτίου 1969, «Περί μνημοσύνου διά τα θύματα της Κομμουνιστικής κατά του Έθνους Επιβουλής» Πράξις 25^η/6^{ης} Δεκεμβρίου 1969, «Περί προμηθείας Λευκώματος της Πολεμικής Ιστορίας των Ελλήνων, εκδοθέντος υπό Αρχηγείου Ενόπλων Δυνάμεων» Πράξις 32^η/31^{ης} Ιανουαρίου 1970, «Περί της επετείου της Επανάστασεως του Ολύμπου του έτους 1878» Πράξις 34^η /19-2-1970, «Περί Εθνικής διαπαιδαγωγήσεως των μαθητών»

Πράξις 2^η/8^η Σεπτεμβρίου 1970, «Περί διαγωνισμού διά την βράβευσιν εκθέσεως με θέμα : Η σημασία του αγώνος του 1940» Πράξις 11^η/15^η Οκτωβρίου 1970, «Περί τελέσεως Γυμναστικών επιδείξεων Πράξις 21^η /31^η Ιανουαρίου 1972, «Περί σχολικών εκδρομών μαθητών Μ.Ε» Πράξις 26η/ 21^η Μαρτίου 1972, «Περί εξαλείψεως βλασφημίας» Πράξις 25^η/30^η Ιανουαρίου 1973, «Περί Κατηχητικών σχολείων» Πράξις 19^η/18^η Οκτωβρίου 1973.

Συμπεράσματα-Συζήτηση:

Μέσα από τη μελέτη του αρχειακού υλικού, η έρευνα κατέδειξε πως κατά τη διάρκεια της δικτατορίας οι αποφάσεις των Πράξεων του Συλλόγου Καθηγητών του Εξατάξιου Γυμνασίου Φερών, κατευθυνόμενες από εγκυκλίους υπηρεσιακών φορέων του καθεστώτος, αφορούσαν σε διοργανώσεις σχολικών εκδηλώσεων, οι οποίες προωθούσαν τα ιδεώδη του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού και την ταύτιση με το στρατιωτικό καθεστώς. Για παράδειγμα, στο περιεχόμενό τους διακρίνεται ο υπερτονισμός της ελληνικότητας, μέσω του εορτασμού εθνικών και άλλων ιστορικών επετείων του Ελληνισμού, οι οποίες διοργανώνονταν με μεγάλη επισημότητα, με τον ορισμό τριμελούς συνήθως επιτροπής καθηγητών, με την εκφώνηση ομιλιών για ιστορικά γεγονότα, με τη διοργάνωση θεατρικών παραστάσεων πατριωτικού περιεχομένου και με έντονη προβολή των κατορθωμάτων του έθνους. Ακόμη, οι αποφάσεις αφορούσαν στον υποχρεωτικό εκκλησιασμό των μαθητών τις Κυριακές με τήρηση παρουσιολογίου, στη διοργάνωση θρησκευτικών εορτών και θεατρικών παραστάσεων αντιστοίχου περιεχομένου, στην προώθηση χριστιανικών περιοδικών και της συμμετοχής των μαθητών στα κατηχητικά σχολεία. Παράλληλα, ο Στρατός προβαλλόταν ως «σωτήρας» του έθνους και μάλιστα ως «προστάτης» εναντίον των «εχθρών Σλάβων», που ταυτίζονταν με το σοβιετικό καθεστώς και τον άθεο κομμουνισμό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η διοργάνωση εκδρομών σε ακριτικά στρατιωτικά φυλάκια της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου που -υποτίθεται ότι- αποφάσιζαν οι μαθητικές κοινότητες και η παράδοση δεμάτων προς τους στρατιώτες. Ακόμη, η παρότρυνση συμμετοχής στον Προσκοπισμό, η διοργάνωση των γυμναστικών επιδείξεων με ασκήσεις στρατιωτικού τύπου, μεγάλης δυσκολίας μούσαν τον μαθητή στις αρχές της πειθαρχίας και της υπακοής. Μάλιστα, η επισημότητα που αποκτούσαν οι γυμναστικές επιδείξεις και η συμμετοχή σε αυτές

της τοπικής κοινωνίας έδιναν την ευκαρία να λάβουν βήμα και να προωθήσουν την προπαγάνδα του καθεστώτος Αξιωματικοί του Στρατού, οι οποίοι παρευρίσκονταν στις εκδηλώσεις ως επίσημοι. Επιπρόσθετα, οι σχεδιαζόμενες δράσεις των μαθητών μέσα στο πλαίσιο των μαθητικών κοινοτήτων καταδεικνύει ότι ήταν κατευθυνόμενες, εφόσον μέσα από αυτές αναδύονται και πάλι οι αρχές του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού και της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας μια και το περιεχόμενο ομιλιών που αναλάμβαναν να εκφωνήσουν οι ίδιοι οι μαθητές σχετιζόταν με την εξύμνηση των προγόνων και την επέτειο εγκαθίδρυσης της δικτατορίας. Όλα αυτά αποκαλύπτουν τις προθέσεις του καθεστώτος για την ιδεολογική χειραγώγηση των μαθητών και τη μύησή τους στα ιδεώδη του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού.

Η δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου 1967, με τη συστηματική παρακολούθηση και ρύθμιση της ενδοσχολικής και εξωσχολικής ζωής μέσω εγκυκλίων, με τον ασφυκτικό υπηρεσιακό έλεγχο των ίδιων των καθηγητών μέσω των Επιθεωρήσεων και της Νομαρχίας, «βάφτιζε στην κολυμβήθρα» του ιδεολογικού της μορφώματος, του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, τους μελλοντικά υπάκουους πολίτες. Διαπαιδαγωγούσε κατά συνέπεια όχι σοφούς, αλλά πιστούς στο καθεστώς πολίτες, ικανούς να αναλάβουν μελλοντικά τα δημόσια αξιώματα, διατηρώντας το καθεστώς στην εξουσία. Εγκλωβισμένο στο ψευτο-ιδεολογικό όχημα των δικτατόρων, το Δευτεροβάθμιο σχολείο της περιόδου 1967-1974, ήταν ανελεύθερο, εκφοβιστικό, άχρωμο και ασφυκτικό. Η «Επανάσταση της 21^{ης} Απριλίου», όπως αυτοαποκαλούνταν, υπήρξε πράγματι μια επανάσταση για το σχολείο: επανάσταση ενάντια στην καλλιέργεια της ελεύθερης σκέψης και έκφρασης των μαθητών, με στόχο την αναπαραγωγή της ιδεολογίας. Η ιστορική έρευνα στο χώρο της εκπαίδευσης οφείλει, μέσω της έρευνα των σχολικών αρχείων, να το καταδείξει.

Βιβλιογραφία

- Γιαννουλόπουλος, Γ. (1992). *Ο μεταπολεμικός κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή ιστορία(1945-1963)*. Τόμος Α΄. Αθήνα: Παπαζήσης
- Clogg, R.(1995). *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδος 1770 – 2013*. Αθήνα : Ιστορητής
- Close, D.(1990). Conservatism, authoritarianism and fascism in Greece, 1915-45. Στο: Martin Blinkhorn (επιμ.), *Fascists and conservatives. The radical right and the establishment in twentieth-century Europe*. Στο:Μυλωνά, Μ. (2011). *Εθνικόφρων λόγος στα περιοδικά των γυναικείων χριστιανικών οργανώσεων κατά την περίοδο της δικτατορίας 1967-1974.*(Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή εργασία). Α.Π.Θ. Θεσσαλονίκη
- Δαβαλάς, Α. (2006). *Η συγκρότηση της δεξιάς ιδεολογίας στη μεταπολεμική Ελλάδα(1944-1981):μια κοινωνιολογική προσέγγιση*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Λέσβος
- Καντζίδης, Δ. (2002). *Ο Ίων Ιωαννίδης και η συμβολή του στη μεταρρύθμιση της Φυσικής Αγωγής*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη. Στο: Γιανακόπουλος, Α.(2016). *Ο αθλητισμός και η φυσική αγωγή στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1967-1974*. (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Δ.Π.Θ. Κομοτηνή
- Καλλιβρετάκης, Λ. (2007, 21 Απριλίου). *Επταετία: σοβαρό έλλειμμα στην ιστορική έρευνα*. ΤΑ ΝΕΑ .
- Καραφύλλης, Τ. Α. (2013). *Νεοελληνική Εκπαίδευση -Δύο αιώνες μεταρρυθμιστικών Προσπαθειών*. Αθήνα : ΚΡΙΤΙΚΗ
- Κουτσουρά, Ζ. (2008). *Δικτατορία (1967-74) και Σχολείο. Οι αποκαλύψεις ενός σχολικού αρχείου*. (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία). Α.Π.Θ. Θεσσαλονίκη
- Marchetos,S. (2009). *A Slav Macedonian Greek Fascist? Deciphering the Ethnicophrosyne of Sotirios Kotzamanis* στο Alexandra Ioannidou, *Christian Voss* (επιμ.), *Slavic Studies after the EU-Enlargement: Challenges and Prospects. Proceedings of the First Interdisciplinary Slavic Studies Conference*. University of Macedonia. Στο: Μυλωνά, Μ. (2011). *Εθνικόφρων λόγος στα περιοδικά των γυναικείων χριστιανικών οργανώσεων κατά την περίοδο της δικτατορίας 1967-1974*. (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή εργασία). Α.Π.Θ. Θεσσαλονίκη

- Μαυρέας, Κ. (1999). *Η οικοδόμηση του μεταπολεμικού ελληνικού κράτους(1952-1974)*. Στο Μαργαρίτης κ.α (επιμ). Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία (σελ.326) Πάτρα: Ε.Α.Π
- Παπαδημητρίου, Δ.(2006). *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων: η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*. Αθήνα: Σαββάλας
- Παπαναστασίου, Ε. Κ. και Παπαναστασίου, Κ. (2014). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Λευκωσία: Ιδιωτική έκδοση
- Σβορώνος Γ. Ν.(1994). *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*. Αθήνα : Θεμέλιο
- Χαραλάμπους, Φ.Δ. (1990). *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη μεταπολεμική Ελλάδα (1950 – 1974)*.(Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή). Α.Π.Θ. Θεσσαλονίκη
- Χρόνης, Σ. (1993). *Διδακτική πράξη και κοινωνικός έλεγχος. Η κρατική παρέμβαση στο έργο του εκπαιδευτικού*. Αθήνα: Εκδοτικός Όμιλος Συγγραφέων Καθηγητών